

В. В. ЛАТИШЕВ ЯК ПРЕДСТАВНИК ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНОГО НАПРЯМУ РОСІЙСЬКОЇ НАУКИ ПРО АНТИЧНІСТЬ

Ім'я видатного історика-античника, філолога, одного з кращих представників російської школи епіграфістів-класиків Василя Васильовича Латишева (29.07.1855–19.06.1921) нерозривно пов'язане з історико-філологічним напрямом науки про античність в Російській імперії на зламі ХІХ–ХХ ст. В. В. Латишев збагатив російську науку такими працями, значення яких важко переоцінити. Адже основні свої твори вчений присвятив дослідженню історії античного періоду Північного Причорномор'я. Творчість В. В. Латишева втілила в собі найкращі риси російської історичної науки кінця ХІХ — початку ХХ ст. та посідає провідне місце в загальному розвитку історіографії стародавнього світу.

Праці В. В. Латишева завжди привертали до себе увагу дослідників, однак життєвий і творчий шлях вченого майже нікого не цікавив. Окрім короткої публікації з нагоди 100-річчя історика у «Віснику древньої історії»¹ та низки довідкових статей у 28 томі «Радянської археології»² з того ж приводу, але із запізненням на 3 роки, життєпису В. В. Латишева присвячено кілька нарисів, написаних як його сучасниками, так і пізнішими авторами. Згадаймо некрологи С. Жебельова³, Ф. Успенського⁴, Л. Єльницького⁵, М. Шкляєва⁶, О. Нікітського⁷. Важливим джерелом для дослідження життєдіяльності В. В. Латишева слугують його автобіографічні статті, видані у низці довідкових матеріалів⁸.

Найяскравішими і найповнішим на даний момент доробком стосовно життєпису В. В. Латишева виявились кілька статей доктора історичних наук, професора Е. Д. Фролова⁹. Останній став своєрідним біографом видатного дослідника, висвітливши у своїх публікаціях основні віхи життя і творчості В. В. Латишева.

Нажаль, жодного окремого серйозного дослідження, присвяченого діяльності видатного вченого, на даний момент не існує. Це є прикритим фактом і, певною мірою, даниною традиції. Так, після смерті В. В. Латишева на перший план вийшли інші представники історико-філологічного напрямку вивчення античності, серед яких помітно виділялись С. Жебельов і М. Ростовцев. Ці, без сумніву, видатні дослідники за випадком долі стали визнаними класиками історичної науки ще за життя. Складні і неоднозначні обставини в Росії на початку 20-х років ХХ ст. склалися таким чином, що згадані історики отримали славу і визнання, про них почали писати, вивчати їхні біографії та творчість, натомість ім'я В. В. Латишева з невідомих причин поринуло у забуття. Однак, незважаючи на незначний інтерес до особистості вченого, його наукові доробки користувалися і користуються широкою популярністю серед істориків.

Майбутній видатний історик народився 29 липня 1855 року в селі Дієві Бежецького повіту Тверської губернії в сім'ї міщан. У восьмирічному віці Василь втратив батька і виховувався в родині свого дядька по матері І. С. Тализіна, котрий служив у губернському правлінні в Твері. 1864 року В. В. Латишев разом із дядьком переїздить до м. Гродно. У 1865–1872 рр. він навчався в гродненській гімназії, яку закінчив зі срібною медаллю. По закінченню навчального закладу у 1872 році юнак вступив до Санкт-Петербурзького Історико-філологічного інституту, де став стипендіатом від Віленського учбового округу через протекцію його попечителя М. Сергієвського¹⁰.

В інституті В. В. Латишев вивчав класичні мови, однак коло його інтересів не обмежувалося тільки філологією. Молодого дослідника приваблювала історична наука, особливо після його знайомства з відомим істориком, епіграфістом, завідуючим кафедрою всесвітньої історії Санкт-Петербурзького університету Ф. Ф. Соколовим (1841–1909). У його знаменитих «п'ятничних» семінарах з епіграфіки, брали участь такі видатні історики-античники як В. К. Ернштедт, С. А. Жебелєв, І. І. Толстой, А. В. Нікітський, Н. І. Новосадський та ін. В. В. Латишеву пощастило не тільки відвідувати ці семінари, а й бути одним з основних представників нового напрямку, котрий зародився саме тут, у домашній, напівформальній обстановці на межі XIX–XX ст. — історико-філологічного напрямку вивчення античності.

Від свого вчителя Ф. Ф. Соколова В. В. Латишев долучається до абсолютно нових для того часу занять епіграфікою (вивченням грецьких та латинських написів). Ці студії дають йому змогу глибше і детальніше вивчати античну історію, культуру, побут стародавніх греків і римлян.

Василь Васильович Латишев став одним з найяскравіших представників школи «соколовців». Та атмосфера, в яку поринув молодий вчений, цілком органічно перетворила його з філолога-класика на провідного історика-дослідника, в якому поєдналися любов до античної історії з прекрасним знанням давньогрецької та латинської мов.

1876 року В. В. Латишев закінчив Санкт-Петербурзький Історико-філологічний інститут і був призначений викладачем у віленську гімназію. Протягом чотирьох років вчений викладав класичні мови, поєднуючи цю діяльність з науковою працею. Саме тоді з'являються його ранні публікації і переклади античних авторів. Першою працею В. В. Латишева став переклад твору відомого письменника Лукіана «Харон, або спостерігачі»¹¹. Вже 1880 р. побачила світ серйозна наукова праця дослідника — перша частина «Очерка греческих древностей»¹².

Науково-видавнича діяльність вченого була помічена колегами, зокрема, його наставником Ф. Ф. Соколовим, котрий висунув кандидатуру молодого дослідника на здобуття професорського звання. Для поглиблення знань і практики свого учня 1880 року Ф. Ф. Соколов відправив В. В. Латишева у дворічне відрядження до Греції. Слід зазначити, що Ф. Ф. Соколов досить довгий час добивався запровадження таких

відряджень від Міністерства народної освіти для дослідників класичної історії, котрі визначались для підготовки до професорського звання¹³. Коли, нарешті, це йому вдалося, одним з перших до Греції поїхав В. В. Латишев. Там він вже абсолютно самостійно, без наставника і керівника поводив себе як рівний серед західноєвропейських та грецьких дослідників, які працювали тоді там¹⁴. В Афінах вчений познайомився з видатними епіграфістами Ульріхом Кьолером, завідуючим Афінським відділенням Німецького Археологічного інституту, і Полем Фукаром, директором Французької школи в Афінах. За протекцією Ф. Ф. Соколова В. В. Латишев повинен був перебувати під науковою опікою у цих дослідників. Стажування проходило в процесі цікавих екскурсій на археологічні розкопки, у заняттях епіграфікою в музеях¹⁵.

Разом з молодим вченим до Греції поїхав видатний російський філолог-класик, спеціаліст по античній палеографії Віктор Карлович Ернштедт (1854–1902). Завдяки своїй праці та налагодженню зв'язків серед науковців з різних країн світу В. В. Латишев та В. К. Ернштедт змусили говорити про появу в Греції потужної російської школи поряд із французькою та німецькою. Нажаль, офіційного створення цієї школи так і не відбулося, звичайно ж, не через провину її ініціаторів¹⁶.

Об'їхавши за 2 роки свого відрядження майже всю Грецію, В. В. Латишев відкрив кілька нових написів у Фессалії та Бесотії. Готуючи до видання ці та інші написи, він починає активно співпрацювати з «Журналом Міністерства народної освіти», де з 1880 р. друкується ціла серія його статей під загальною назвою «Епіграфічні етюди». Досить швидко молодий дослідник перетворюється на зрілого вченого-епіграфіста, знаного в Європі.

У березні 1882 р. відбулася доленосна для В. В. Латишева подія. Ще під час його перебування в Греції вченому надійшла пропозиція від Російського Археологічного товариства здійснити підбір матеріалів для видання зібрання стародавніх грецьких і латинських написів з античних поселень Північного Причорномор'я. Звичайно, цю пропозицію керівництву Російського Археологічного товариства вніс Ф. Ф. Соколов, адже саме йому дана робота була запропонована ще 1878 р. Однак, зважаючи на свою педагогічну діяльність, що відбирала купу часу та на завантаженість іншими науковими пошуками, він змушений був відмовитись від цієї роботи. Кандидатура його учня, котрий подавав великі надії у дослідженні античної епіграфіки, була найкращою для відмінного виконання цього завдання.

Таким чином, В. В. Латишеву було дозволено продовжити відрядження у Греції ще на один рік з метою підготовки до виконання замовлення Російського Археологічного товариства. Повернувшись із Греції вчений у лютому 1883 року захистив магістерську дисертацію, матеріал для якої він завбачливо зібрав під час відрядження. Через короткий час потому вийшла монографія, написана на основі дисертації. Вона була присвячена вивченню грецького календаря, дуже важливої для епіграфічних досліджень теми¹⁷.

Після захисту дисертації та видання книги, вчений серйозно приступив до виконання завдання Російського Археологічного товариства. Навесні 1883 року він здійснив велику подорож по півдню Російської імперії, відвідав міста Харків, Таганрог, Керч, Феодосію, Тамань, Севастополь, Одесу, Херсон, Кишинів, а в серпні рушив до Москви. Всюди він розшукував і списував стародавні епіграфічні пам'ятки. Попередньо вивчив літературу південноросійської епіграфіки та дослідив написи, що збереглися в Санкт-Петербурзьких музеях і приватних колекціях¹⁸.

Дослідження тривали, однак стипендія, яку виділили на них через рік закінчилася, термін дії договору сплив, тож необхідно було шукати якусь роботу. З липня 1883 року В. В. Латишев повертається до викладацької діяльності і стає викладачем грецької мови в Санкт-Петербурзькому Історико-філологічному інституті. Вже у вересні цього року його обирають приват-доцентом у Санкт-Петербурзький університет¹⁹. Протягом 1883–1886 рр. вчений читає лекції по стародавній історії на Вищих жіночих курсах. Окрім того, впродовж 1886–1890 рр. він виконує обов'язки секретаря Класичного відділення Російського Археологічного товариства, а з листопада 1887 р. обіймає посаду завідуючого гімназією при Санкт-Петербурзькому Історико-філологічному інституті.

В процесі роботи над вивченням написів з міст Північного Причорномор'я з'являється стаття про державний устрій Херсонеса за епіграфічними матеріалами (1884 р.). Того ж року В. В. Латишев виступає з доповіддю на VI Археологічному з'їзді в Одесі. У ній мова йде про хід робіт над новим списком написів, а також представлений широкому загалу кілька сторінок підготовленої до друку статті²⁰. Наступного року виходить перший том «Стародавніх написів північного узбережжя Понту Евксинського». Туди увійшли написи з Тіри, Ольвії, Херсонеса та інших поселень²¹.

Успішні заняття В. В. Латишева епіграфікою принесли йому велику популярність у наукових колах. Його авторитет дедалі більше зростав, і це надавало йому ще більше сили для творчості. Так, у 1887 році вчений захистив у Петербурзькому університеті дисертацію на здобуття ступеня доктора грецької словесності. Робота була написана на епіграфічному матеріалі і присвячувалась північно-причорноморському місту Ольвії. Вона також була оформлена у монографію і вийшла того ж року²². Дане дослідження було визнане одним з найкращих у всій російській науковій літературі творів, присвячених Ольвії.

1888 року В. В. Латишев перевидав першу частину «Очерка греческих древностей»: «Государственные и военные древности», а 1889 р. видав і другу його частину: «Богослужбные и сценические древности»²³. Паралельно з роботою над епіграфічними матеріалами Причорномор'я наприкінці 80-х років XIX ст. вчений розпочав збирати матеріали для створення збірника свідчень грецьких і латинських авторів про Скіфію і Кавказ. Перший том був опублікований лише 1900 р., другий — у 1906 р.²⁴, а третій взагалі почав друкуватися тільки з 1916 р., перша його частина вийшла вже після смерті автора, а продовження так і не було²⁵.

1890 року вийшов друком другий том «Древних надписей северного побережья Понта Эвксинского». У 1893 році це видання було доповнене великим нарисом про місцеві племена, що населяли землі навколо Боспору Кіммерійського, історію Боспорського царства, політичний устрій цієї держави²⁶. Практичну роботу по виданню і коментуванню північно-причорноморських написів В. В. Латишев продовжував протягом усього свого життя. У 1901 році був опублікований додатковий том загального зібрання написів, а дещо пізніше було вирішено перевидати 2 перших томи, долучивши до них усі нові накопичені матеріали. Однак В. В. Латишев встиг опублікувати новим виданням тільки перший том. Згодом ленінградські антикозознавці перевидали і другий том, оздобивши його значними доповненнями²⁷.

У 1890 р. В. В. Латишев отримав запрошення обійняти посаду помічника попечителя Казанського учбового округу. Однак адміністративна діяльність вченого не заважала його науковій і творчій роботі. Особливо яскраво в цей період проявився його перекладацький талант. Він перекладав твори грецьких та латинських поетів, які потім були опубліковані в різних періодичних виданнях: «Журналі міністерства народної освіти», «Учених записках Казанського університету», «Філологічному огляді», а трохи згодом були об'єднані у невелику книжку з назвою «На дозвіллі»²⁸. В. В. Латишев перекладав Тіртея, Мімнерма, Солона, Демодока, Феокріта, Марциала та інших грецьких і латинських авторів.

В травні 1893 р. казанське відрядження вченого закінчилося і він повернувся до Санкт-Петербургу, де обійняв посаду віц-директора, а три роки потому — вже директора департаменту міністерства народної освіти, на якій він пропрацював до 1898 р. З 1903 по 1918 рр. В. В. Латишев працював директором у Санкт-Петербурзькому Історико-філологічному інституті. Поряд із адміністративно-педагогічною діяльністю він продовжує активно займатися роботою над північнопричорноморськими написами, видає публікації, працює над перекладами.

Починаючи з середини 90-х років ХІХ ст. В. В. Латишев починає активно цікавитись візантійською історією. Так, вже у 1894 р. він публікує у журналі «Візантійський вісник» серію невеликих статей під загальною назвою «Етюди з візантійської епіграфіки», а 1896 р. видає збірку північно-причорноморських написів християнських часів²⁹.

Трансформація наукових уподобань дослідника є цілком закономірною з огляду на його цікавість до Північного Причорномор'я. Так, зацікавившись візантійським періодом історії північно-причорноморських міст, зокрема, Херсонеса Таврійського, вчений звернув увагу на життя святих єпископів херсонських. Оцінюючи їх як важливе історичне джерело в історії відносин між Візантією і слов'янським світом, а також у вивченні християнізації Таврії і Північного Причорномор'я, 1906 р. В. В. Латишев переклав і видав цілу збірку агіографічних текстів з їх детальними коментарями³⁰.

Текст життя херсонських єпископів, що зберігався в рукопису Московської Синодальної бібліотеки, В. В. Латишев досконало вивчив на пред-

мет встановлення авторства і часу написання. В результаті своїх пошуків, він дійшов висновку, що праця була написана одним і тим самим автором, перу якого також належать агіографічні тексти, котрі збереглися в Єрусалимському рукопису. У московському списку налічувалося 59 текстів, а в єрусалимському — 93, котрі ніколи не публікувалися. Тож протягом 1911–1912 рр. Василь Васильович видав усі тексти обох списків життя єпископів херсонських. Він переклав їх з грецької мови на російську на основі версії з мінеї імператора Михаїла IV Пафлагона (1034–1041).

Авторство цього агіографічного твору достеменно не встановлене. В. В. Латишев висловлював припущення, що ним міг бути або візантійський письменник першої половини X ст. Феодор Дафнопат, або історик другої половини XI ст. Іоанн Ксіфілін. Український історик С. Б. Сорочан вважає, що автором «Житія» був херсонський клірик. Адже у творі відображені не тільки туманні легендарні перекази IV ст., пов'язані з початковим етапом християнізації Херсону, але й наведені деякі яскраві топографічні деталі (розташування двох основних воріт по відношенню до західних і південно-східних частин міста тощо). Ці відомості могли бути відомими тільки херсонесіту³¹.

На думку С. Б. Сорочана, «Житія св. єпископів херсонських» були створені не раніше третьої чверті VI ст., коли в тексті з'являється термін «Туркія» (Великий каганат тюркютів, котрий проіснував з 552 по 651 рр.), і не пізніше кінця VI ст., коли було збудовано теофанічний мартирій № 47, який безпосередньо пов'язаний з сюжетом житійної оповіді³². У своїй першій редакції твір являв собою повчальне слово і похвалу святым мученикам, сюди ж були вміщені подробиці їхньої діяльності. Праця очевидно була адресована клірикам і монахам³³.

Дослідження В. В. Латишевим агіографічної літератури періоду християнізації Херсонесу поставили його ім'я поряд з іменами видатних візантологів кінця XIX — початку XX ст. Він першим і на сьогодні єдиним переклав і прокоментував твір «Житія св. єпископів херсонських» — важливе джерело з історії християнізації Північного Причорномор'я та дослідження ранньовізантійської епохи імператора Константина Великого.

Попри свої наукові студії В. В. Латишев активно займався громадською і адміністративною діяльністю. Так, у червні 1900 р. він обійняв посаду заступника голови Імператорської Археологічної комісії; з 1903 р. він став членом Ради, а згодом, у 1918 р., і головою Імператорського Православного Палестинського товариства. В цих установах вчений керував усією видавничою діяльністю: редагував і сприяв друкуванню таких праць як «Отчеты Археологической комиссии», «Материалы по археологии России», «Палестинский сборник», «Палестинский патерик» тощо. За його ініціативи почав видаватись новий друкований орган Археологічної комісії — «Известия» (з 1901 р.).

З приходом у 1917 році нової влади, створенням нового світогляду, нової концепції історичного розвитку, вченому не вистачило сил вписатись у нові реалії. Так, 2 травня 1921 року він передчасно помер, так і не

примирившись з радянськими принципами і засадами. В. В. Латишев самовіддано працював над внеском науковців Російської імперії у світову скарбницю античної думки і візантиністики. Його ім'я по праву можна назвати одним з провідних не тільки в російській, але й у світовій науці про античність.

¹ ВДИ. — № 4 — М., 1955.

² Советская Археология. — Т. 28. — М., 1958.

³ Жебелев С. А. Василий Васильевич Латышев. // ВВ. — Т. 24. — 1926. — С. 105–110.

⁴ Успенский Ф. И. Памяти академика В. В. Латышева. // Известия АН СССР. — Серия 6. — Т. 20. — № 9. — 1926. — 577–584.

⁵ Л. Ельницкий. Памяти академика В. В. Латышева. — ВДИ. — 1946 — № 4.

⁶ Шкляев Н. П. Выдающийся русский эпитафист академик В. В. Латышев. — Уч. зап. Казан. Ун-та. — Т. 112. — Кн. 5. — 1952. — С. 117–151.

⁷ Никитский А. В. Василий Васильевич Латышев. // ВДИ. — 1972. — №. 4. — С. 181–188.

⁸ Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского Санкт-Петербургского университета (1869–1894). — Т. 1. — СПб, 1896. — С. 371–380; Материалы для биографического словаря действительных членов императорской Академии наук. — Ч. 1. — Пг., 1915. — С. 413–430; Пятидесятилетие Петроградского Историко-филологического института. Биографический словарь лиц, окончивших курс института. — Ч. 1. — Пг., 1917. — С. 91–107.

⁹ Фролов Э. Д. Кавалер ордена Белого Орла: Василий Васильевич Латышев — ученый-классик, педагог и общественный деятель старой России (1855-1921) // В. В. Латышев. Очерк греческих древностей. Государственные и военные древности. — СПб, 1997. — С. 1–31; Фролов Э. Д. Русская наука об античности. — СПб, 1999. — С. 216–280.

¹⁰ Фролов Э. Д. Кавалер ордена Белого Орла: Василий Васильевич Латышев — ученый-классик, педагог и общественный деятель старой России (1855–1921) // В. В. Латышев. Очерк греческих древностей. Государственные и военные древности. — СПб, 1997. — С. 5.

¹¹ Харон или наблюдатели. Диалог Лукиана Самосатского. (Перевод с греческого с примечаниями). // ЖМНП. — 1878. — С. 157–176.

¹² Латышев В. В. Очерк греческих древностей. — Ч. 1.: Государственные и военные древности. — Вильно, 1880.

¹³ Фролов Э. Д. Кавалер ордена Белого Орла: Василий Васильевич Латышев — ученый-классик, педагог и общественный деятель старой России (1855–1921) // В. В. Латышев. Очерк греческих древностей. Государственные и военные древности. — СПб, 1997. — С. 6.

¹⁴ Никитский А. В. Василий Васильевич Латышев. // ВДИ. — 1972. — №. 4. — С. 183.

¹⁵ Фролов Э. Д. Кавалер ордена Белого Орла: Василий Васильевич Латышев — ученый-классик, педагог и общественный деятель старой России (1855-1921) // В. В. Латышев. Очерк греческих древностей. Государственные и военные древности. — СПб, 1997. — С. 7.

¹⁶ Никитский А. В. Василий Васильевич Латышев. // ВДИ. — 1972. — №. 4. — С. 183.

- ¹⁷ Латишев В. В. О некоторых эолических и дорических календарях. Эпиграфическое исследование. — СПб., 1883.
- ¹⁸ Латишев В. В. Автобиография. — 1915. — С. 414.
- ¹⁹ Фролов Э. Д. Русская наука об античности. — СПб, 1999. — С. 230.
- ²⁰ Латышев В. В. Сообщение о ходе работ по изданию общего сборника греческих и латинских надписей северного побережья Черного моря. // Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884). — Т. 2. — Одесса, 1887. — С. 44–55.
- ²¹ Фролов Э. Д. Русская наука об античности. — СПб, 1999. — С. 231.
- ²² Латышев В. В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. — СПб., 1887.
- ²³ Фролов Э. Д. Кавалер ордена Белого Орла: Василий Васильевич Латышев — ученый-классик, педагог и общественный деятель старой России (1855-1921) // В. В. Латышев. Очерк греческих древностей. Государственные и военные древности. — СПб, 1997. — С. 10.
- ²⁴ Латышев В. В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. — Т. — Вып. 1–3. — СПб., 1893, 1896, 1900; Т. 2. — Вып. 1-2. — СПб., 1904–1906.
- ²⁵ Фролов Э. Д. Кавалер ордена Белого Орла: Василий Васильевич Латышев — ученый-классик, педагог и общественный деятель старой России (1855-1921) // В. В. Латышев. Очерк греческих древностей. Государственные и военные древности. — СПб, 1997. — С. 12.
- ²⁶ Латышев В. В. Краткий очерк Боспорского царства. // Известия Таврической ученой архивной комиссии. — № 17. — 1893. — С. 1–66.
- ²⁷ Корпус боспорских надписей — М.-Л., 1965.
- ²⁸ Латышев В. В. На досуге. Переводы из древних поэтов. — СПб., 1898.
- ²⁹ Латышев В. В. Сборник греческих надписей христианских времен из Южной России. — СПб., 1896.
- ³⁰ Латышев В. В. Житие св. епископов херсонских. Исследование и тексты. // Записки императорской Академии наук по историко-филологическому отделению. — СПб., 1906. — Вып. 3. — С. 58–76.
- ³¹ Сорочан С. Б. Византийский Херсон. Очерки истории и культуры. — Харьков, 2005. — С. 94.
- ³² Там само. — С. 1255
- ³³ Латышев В. В. Житие св. епископов херсонских. Исследование и тексты. // Записки императорской Академии наук по историко-филологическому отделению. — СПб., 1906. — Вып. 3. — С. 12–13.